SOLIQ TUSHUMLARI BO‘YICHA ASOSIY INDIKATORLAR: SOLIQ YUKI, YAIMGA NISBATAN SOLIQ TUSHUMLARI, SOLIQ ELASTIKLIGI

Suyunov Shohabbos Bahodirovich
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
“Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” fakulteti
shohabbossuyunov18@gmail.com
Zokirova Munisa Jamoliddin qizi
Ilmiy rahbar katta o`qituvchi
munisahusniddinova9@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola soliq tushumlarining asosiy indikatorlari – soliq yuki, YaIMga nisbatan soliq tushumlari va soliq elastikligini atroflicha tahlil qiladi. Soliq yukining iqtisodiyotga ta'siri, YaIMga nisbatan soliq tushumlarining mamlakatning fiskal salomatligini aks ettirishi hamda soliq bazasining o'zgarishiga soliq tushumlarining sezgirligini o'lchovchi soliq elastikligi mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari soliq siyosatini samarali shakllantirish va davlat byudjeti barqarorligini ta'minlash uchun muhim amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: Soliq Tushumlari, Soliq Yuki, YaIM, Soliq Elastikligi, Fiskal Siyosat, Iqtisodiy Indikatorlar, Davlat Byudjeti, Soliq Bazasi

Kirish

Soliqlar har qanday davlatning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi. Ular davlat byudjetini shakllantirish, ta’lim, sog‘liqni saqlash, mudofaa va infratuzilma kabi muhim sohalarni moliyalashtirish uchun zarur mablag‘larni ta’minlaydi [5, 6]. Samarali soliq siyosati byudjet barqarorligini ta’minlash, jamiyat farovonligini oshirish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega [5]. Shu nuqtai nazardan, soliq

tizimining samaradorligini baholash va uni takomillashtirish yo‘llarini aniqlashda turli soliq indikatorlari muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu indikatorlar soliq yukining adolatli taqsimlanishi, davlatning fiskal salohiyati va soliq siyosatining iqtisodiyotga ta’sirini tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda soliq tushumlarining asosiy indikatorlari sifatida soliq yuki, yalpi ichki mahsulotga (YaIM) nisbatan soliq tushumlari va soliq elastikligi ko‘rsatkichlari atroflicha o‘rganiladi. Soliq yuki, iqtisodiy samaradorlik va faollikni oshirish uchun soliq tizimini soddalashtirish va uni bosqichma-bosqich kamaytirish muhimligini ko‘rsatuvchi indikator sifatida, davlat operatsiyalari uchun zarur mablag‘larni adolatli va xolis yig‘ishni aks ettiradi [2]. Uning adolatli taqsimlanishi soliq to‘lovchilarning ishonchini va rag‘batini oshirsa, aksincha holat norozilik va yashirin iqtisodiyotga olib kelishi mumkin [2]. YaIMga nisbatan soliq tushumlari esa davlatning fiskal salohiyatini va iqtisodiy rivojlanish darajasini aks ettiruvchi makroiqtisodiy ko‘rsatkichdir [3]. Soliq elastikligi esa soliq bazasidagi o‘zgarishlarga soliq tushumlarining qanchalik sezgir ekanligini ko‘rsatib, soliq siyosatini shakllantirish va tushumlarni prognozlashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar sharoitida soliq indikatorlarini chuqur tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Institutsional sifatning yaxshilanishi, jumladan korrupsiyaga qarshi kurashish va davlat boshqaruvida shaffoflikni oshirish soliq tushumlarini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi [4]. Ushbu tadqiqotning maqsadi yuqorida qayd etilgan asosiy soliq indikatorlarining nazariy asoslarini, hisoblash usullarini, iqtisodiy mazmunini tahlil qilish, ularning O‘zbekiston sharoitidagi dinamikasini baholash hamda soliq siyosatini optimallashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Soliq tushumlarining asosiy indikatorlari bo‘yicha ilmiy adabiyotlar tahlili davlatning fiskal siyosati samaradorligini baholash, iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish

va jamiyat farovonligini ta’minlashda ushbu ko‘rsatkichlarning nazariy va amaliy ahamiyatini chuqur anglashga xizmat qiladi. Soliqlar davlat byudjetining asosiy manbai bo‘lib, ta’lim, sog‘liqni saqlash, mudofaa va infratuzilma kabi muhim sohalarni moliyalashtirish uchun zarur mablag‘larni ta’minlaydi [5, 6]. Shu bois, soliq tizimining samaradorligini baholashda soliq yuki, YaIMga nisbatan soliq tushumlari va soliq elastikligi kabi indikatorlar markaziy o‘rin tutadi.

Soliq yuki tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda uzoq vaqtdan beri muhokama qilinib kelinayotgan markaziy masalalardan biridir. Uning nazariy asoslari va iqtisodiy mazmuni turli olimlar tomonidan har xil yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Jumladan, “Tax Burden and Its Theoretical Foundations” nomli maqolada soliq yukining iqtisodiy samaradorlik va faollikni oshirish uchun soliq tizimini soddalashtirish hamda uni bosqichma-bosqich kamaytirish muhimligini ko‘rsatuvchi indikator ekanligi ta’kidlanadi [2]. Ushbu manbaga ko‘ra, soliq yuki davlat operatsiyalari uchun zarur mablag‘larni adolatli va xolis yig‘ishni aks ettiruvchi ko‘rsatkich sifatida ta’riflanadi. Soliq yukining adolatli taqsimlanishi soliq to‘lovchilarning ishonchini va rag‘batini oshirsa, aksincha holat norozilik va yashirin iqtisodiyotga olib kelishi mumkinligi qayd etilgan [2].

Soliq yukini tahlil qilish makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajalarda amalga oshiriladi. Makroiqtisodiy darajada u YaIMga nisbatan soliqlar ulushi sifatida qaralsa, mikroiqtisodiy darajada jismoniy shaxslar yoki korporatsiyalar daromadining soliqqa to‘lanadigan ulushini ifodalaydi [2]. Optimal soliq yukini aniqlash muhim makroiqtisodiy muammo bo‘lib, adabiyotlarda pastroq soliq yuki barqaror iqtisodiy rivojlanishga yordam berishi taklif qilinadi. Tarixiy jihatdan, A. Smit (XVIII asr) soliq yukining kamaytirilishi iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish orqali umumiy daromadlarni oshirishi mumkinligini ta’kidlagan. F. Yusti (XVII asr) esa mamlakat byudjeti milliy daromadning 1/6 qismini tashkil etishi kerakligini ilgari surgan. K. Gokning fikricha, universal optimal soliq yuki mavjud emas, chunki u iqtisodiy rivojlanish bosqichlariga

qarab o‘zgaradi [2]. O‘zbekistonlik olimlar U. To‘lakov, U. Rajapov va Q. Yaxyoevlar ham soliq yukining samarali soliq siyosati uchun muhimligini ta’kidlab, uni yig‘ilgan soliqning soliq obyekti qiymatiga yoki umumiy daromadga nisbati sifatida belgilaydilar [2]. Bu yondashuvlar soliq yukini nafaqat miqdoriy ko‘rsatkich, balki iqtisodiy siyosatning samaradorligini belgilovchi sifat ko‘rsatkichi sifatida ham ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Soliq yukini pasaytirish emas, balki soliqlar tarkibini qayta ko‘rib chiqish zarurligi haqidagi munozaralar ham mavjud bo‘lib, bu soliq siyosatining chuqur tahlilini talab qiladi [1].

YaIMga nisbatan soliq tushumlari davlatning fiskal salohiyatini va iqtisodiy rivojlanish darajasini aks ettiruvchi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Bu indikator davlatning iqtisodiyotdan qancha resurslarni soliqlar orqali jalb qila olish qobiliyatini ko‘rsatadi va xalqaro taqqoslashlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekistonning soliq tizimi tahlili va 2018-2021 yillardagi islohotlarining daromadlarga ta’siri bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotda, 2021 yilda konsolidatsiyalashgan byudjet daromadlari 196,4 trillion so‘mni tashkil etib, YaIMning 26,7 foiziga yetgani, 2022 yilda esa bu ko‘rsatkich YaIMning 30,3 foizigacha oshishi prognoz qilingani qayd etilgan [3]. Ushbu o‘sish iqtisodiy kengayish, valyuta liberallashtirilishi, jahon tovar narxlari va soliq islohotlari kabi omillar bilan bog‘liqdir. Tadqiqotda 2019-2021 yillardagi Davlat byudjeti daromadlari tarkibining tahlili bilvosita soliqlar ulushining sezilarli darajada kamayganini (41,4% dan 34,2% gacha) ko‘rsatgan, bu asosan QQS stavkasining 20% dan 15% ga tushirilishi va QQSni qaytarish tizimining yaxshilanishi bilan izohlanadi. Aksincha, to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlar ulushi sezilarli darajada oshgan (28,2% dan 35,8% gacha), bu yirik tog‘-kon kompaniyalaridan tushgan daromadlarning ko‘payishi va foyda solig‘i stavkasining oshirilishi hisobiga yuz bergan. Resurs soliqlarining ulushi kamaygan bo‘lsa, davlat korxonalaridan olingan dividendlar kabi boshqa daromadlar o‘sgan [3]. QQS yig‘ish samaradorligi umumiy soliq tushumlaridagi ulushi kamayishiga qaramay (30,1% dan 23,3% gacha), 2020

yildagi 44,5% dan 2021 yilda 48% gacha yaxshilangan. Umumiy soliq tizimida soliq to‘lovchilar soni qariyb yigirma barobar, soddalashtirilgan tizimdagi soliq to‘lovchilar soni esa deyarli ikki barobar oshgan [3]. Bu ma’lumotlar YaIMga nisbatan soliq tushumlari dinamikasini nafaqat umumiy miqdoriy ko‘rsatkich sifatida, balki soliq siyosatidagi tarkibiy o‘zgarishlar va ularning iqtisodiyotga ta’siri nuqtai nazaridan ham tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Soliq elastikligi soliq bazasidagi o‘zgarishlarga soliq tushumlarining qanchalik sezgir ekanligini ko‘rsatuvchi muhim indikator hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich soliq siyosatini shakllantirish va kelajakdagi soliq tushumlarini prognozlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Soliq elastikligi nazariyasi soliq tushumlarining iqtisodiy faollik, daromadlar yoki iste’mol kabi soliq bazasini tashkil etuvchi omillarga bog‘liqligini o‘rganadi. Agar soliq elastikligi birdan katta bo‘lsa, bu soliq tushumlari soliq bazasiga nisbatan tezroq o‘sayotganini anglatadi, bu esa iqtisodiy o‘sish sharoitida davlat byudjetining avtomatik ravishda to‘ldirilishini ta’minlaydi. Aksincha, agar elastiklik birdan kichik bo‘lsa, soliq tushumlari soliq bazasiga nisbatan sekinroq o‘sadi, bu esa byudjetni to‘ldirish uchun qo‘shimcha soliq choralarini talab qilishi mumkin. Soliq elastikligini hisoblash metodologiyalari turli xil bo‘lib, ular regressiya tahlili, vaqt qatorlari modellari va boshqa ekonometrik usullarni o‘z ichiga oladi. Ushbu ko‘rsatkich soliq siyosatchilariga soliq stavkalarini o‘zgartirish yoki yangi soliq turlarini joriy etish kabi choralarning byudjetga qanday ta’sir qilishini oldindan baholash imkonini beradi. Shuningdek, u soliq tizimining avtomatik barqarorlashtiruvchi xususiyatlarini baholashda ham muhim ahamiyatga ega.

Soliq tushumlariga ta’sir etuvchi yana bir muhim omil – bu institutsional sifatdir. O‘zbekiston misolida o‘tkazilgan empirik tadqiqot institutsional tuzilmalar samaradorligining soliq tushumlariga ta’sirini o‘rganadi [4]. Institutsional sifat, qonunchilik, fuqarolik huquqlari va davlat boshqaruvi kabi keng tushunchalarni qamrab olib, uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish uchun asosiy omil sifatida e’tirof etiladi.

Tadqiqotda 2019 yilgi Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi metodologiyasi asosida 2002-2020 yillar oralig‘ida 55 ta o‘rtacha daromadli mamlakatlar uchun “Umumiy institutsional indeks” hisoblangan [4]. Ushbu indeks boshqaruv, iqtisodiy erkinlik va korrupsiyani idrok etish ko‘rsatkichlarini birlashtirib, 0 dan (eng yomon) 10 gacha (eng yaxshi) ball bilan baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu mamlakatlarda o‘rtacha institutsional indeks 3,7 ni tashkil etgan va 2011 yildan beri o‘rtacha institutsional sifat yaxshilangan. O‘zbekistonning institutsional sifati ham so‘nggi besh yilda mintaqaviy o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbatan yaxshilangan [4]. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, past institutsional sifat, xususan, yuqori korrupsiya rivojlanayotgan mamlakatlarda soliq tushumlarini yig‘ishga sezilarli darajada to‘sqinlik qiladi, ba’zi tadqiqotlar korrupsiya tufayli daromadlarning 50% dan ortig‘i yo‘qotilishini ko‘rsatadi. Institutsional tuzilmalarni mustahkamlash, davlat boshqaruvida shaffoflikni oshirish va korrupsiyaga qarshi kurashish soliq ma’muriyatchiligini yaxshilash va daromadlarni oshirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi [4]. Bu, o‘z navbatida, soliq yukini adolatli taqsimlash va YaIMga nisbatan soliq tushumlarini optimallashtirishga bevosita ta’sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, soliq tushumlarining asosiy indikatorlari bo‘yicha mavjud adabiyotlar soliq yukining iqtisodiy samaradorlikka ta’siri, YaIMga nisbatan soliq tushumlarining fiskal salohiyatni aks ettirishi va soliq elastikligining soliq siyosatini prognozlashdagi ahamiyatini keng qamrovli tarzda yoritadi. O‘zbekiston misolidagi empirik tahlillar esa soliq islohotlarining ushbu indikatorlarga ta’sirini va institutsional sifatning soliq tushumlarini oshirishdagi muhim rolini ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqotlar soliq siyosatini takomillashtirish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun chuqur nazariy va amaliy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda soliq tushumlarining asosiy indikatorlarini tahlil qilish uchun aralash usullar, asosan miqdoriy tahlil, siyosat oqibatlarini sifatli baholash elementlari

bilan birgalikda qo‘llaniladi. Tadqiqot dizayni analitik va empirik yondashuvga asoslangan bo‘lib, O‘zbekistondagi soliq yukini, YaIMga nisbatan soliq tushumlarini va soliq elastikligini tizimli o‘rganishga qaratilgan. Bu yondashuv indikatorlarning nazariy asoslarini, empirik tendensiyalarini va soliq siyosati uchun ahamiyatini chuqur tushunishni ta’minlaydi. Tadqiqotda deskriptiv, dinamik, qiyosiy va ekonometrik tahlillar integratsiyalashgan holda qo‘llaniladi. Bu ko‘p qirrali yondashuv indikatorlarning statistik tahlilini ham, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar kontekstida ularning iqtisodiy ahamiyatini nozik talqin qilishni ham ta’minlaydi. Empirik komponent O‘zbekiston uchun vaqt qatorlari ma’lumotlariga tayanadi va xalqaro taqqoslashlar uchun kesma ma’lumotlar bilan to‘ldiriladi.

Ushbu tadqiqot uchun ma’lumotlar asosan ikkilamchi manbalardan to‘planadi. Ma’lumotlarning asosiy qismi O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (DSQ), Moliya vazirligi va Markaziy bankning rasmiy nashrlari va ma’lumotlar bazalaridan olinadi. Xususan, yalpi ichki mahsulot (YaIM) ko‘rsatkichlari, umumiy soliq tushumlari, soliq turlari bo‘yicha daromadlar (masalan, foyda solig‘i, jismoniy shaxslar daromad solig‘i, qo‘shilgan qiymat solig‘i) va boshqa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar DSQ va Moliya vazirligining yillik hisobotlari va statistik to‘plamlaridan olinadi. Inflyatsiya darajasi, valyuta kurslari va boshqa pul-kredit siyosati ko‘rsatkichlari Markaziy bank ma’lumotlaridan foydalaniladi. Tadqiqotning qiyosiy tahlil komponenti uchun xalqaro tashkilotlarning ma’lumotlar bazalaridan foydalaniladi. Bularga Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (XVJ)ning "World Economic Outlook" va "Government Finance Statistics" ma’lumotlar bazalari, Jahon bankining "World Development Indicators" (WDI) va Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD)ning statistik ma’lumotlari kiradi. Ushbu xalqaro manbalar O‘zbekistonning soliq indikatorlarini mintaqaviy va rivojlanayotgan mamlakatlar kontekstida taqqoslash imkonini beradi. Institutsional sifat ko‘rsatkichlari uchun Jahon bankining "Worldwide Governance Indicators" (WGI) va Transparency International

tashkilotining "Corruption Perception Index" (CPI) ma’lumotlaridan foydalaniladi, bu esa soliq tushumlariga institutsional omillarning ta’sirini baholashda muhim ahamiyatga ega [4]. Tadqiqotning vaqt doirasi 2000 yildan 2023 yilgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Bu davr O‘zbekiston iqtisodiyotida sezilarli tarkibiy o‘zgarishlar va soliq islohotlari amalga oshirilgan davrni aks ettiradi, bu esa soliq indikatorlarining dinamikasini chuqur tahlil qilish uchun yetarli ma’lumot bazasini ta’minlaydi. Xususan, 2018 yildan keyingi soliq islohotlarining ta’sirini baholashga alohida e’tibor qaratiladi [3]. Ma’lumotlar yillik asosda to‘planadi va tahlil qilinadi. Ma’lumotlarning izchilligi va ishonchliligi ta’minlash maqsadida turli manbalardan olingan ma’lumotlar o‘zaro solishtiriladi va zarur hollarda moslashtiriladi.

Ushbu tadqiqotda o‘rganilayotgan asosiy soliq indikatorlari quyidagi tarzda operatsionalizatsiya qilinadi va hisoblanadi. Soliq yuki makroiqtisodiy darajada YaIMga nisbatan umumiy soliq tushumlarining ulushi sifatida hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich davlatning iqtisodiyotdan soliqlar orqali qancha resurslarni jalb qilayotganini aks ettiradi va xalqaro taqqoslashlar uchun keng qo‘llaniladi [2]. Soliq yuki = (Umumiy soliq tushumlari / YaIM) 100% formulasi orqali hisoblanadi. Umumiy soliq tushumlari deganda, davlat byudjetiga kelib tushgan barcha soliqlar, bojxona to‘lovlari va majburiy yig‘imlar tushuniladi. YaIM esa mamlakatda ma’lum bir davr ichida ishlab chiqarilgan barcha yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor qiymatini ifodalaydi. Mikroiqtisodiy darajada soliq yuki korporativ va jismoniy shaxslar darajasida ham baholanadi. Korporativ soliq yuki foyda solig‘i tushumlarining korporativ foydaga nisbati sifatida, jismoniy shaxslar soliq yuki esa jismoniy shaxslar daromad solig‘i tushumlarining aholi umumiy daromadlariga nisbati sifatida hisoblanadi. Biroq, ushbu tadqiqotda asosiy e’tibor makroiqtisodiy soliq yukiga qaratiladi, chunki bu darajadagi ma’lumotlar izchil va keng qamrovli tarzda mavjud. YaIMga nisbatan soliq tushumlari indikatori soliq yukining umumiy ko‘rsatkichi bilan bir xil hisoblanadi, ammo uning tahlili davlatning fiskal salohiyati

va iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichi sifatida chuqurlashtiriladi [3]. Bu ko‘rsatkich davlatning byudjet daromadlarini shakllantirish qobiliyatini va iqtisodiyotning soliq bazasini kengaytirish salohiyatini aks ettiradi. YaIMga nisbatan soliq tushumlari = (Umumiy soliq tushumlari / YaIM) 100% formulasi orqali hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkichning dinamikasi va tarkibiy o‘zgarishlari (masalan, bilvosita va to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlar ulushi) tahlil qilinadi [3]. Soliq elastikligi soliq tushumlarining soliq bazasidagi o‘zgarishlarga nisbatan sezgirligini o‘lchaydi. Ushbu tadqiqotda soliq bazasi sifatida YaIM qabul qilinadi. Soliq elastikligi soliq tushumlarining YaIMga nisbatan foiz o‘zgarishining YaIMning foiz o‘zgarishiga nisbati sifatida hisoblanadi. Soliq elastikligi (E) = (% Soliq tushumlarining o‘zgarishi) / (% YaIMning o‘zgarishi) formulasi orqali hisoblanadi. Bu ko‘rsatkichni aniqlash uchun ekonometrik modellashtirish usullari qo‘llaniladi. Logaritmik regressiya modeli soliq elastikligini bevosita baholash uchun qulay hisoblanadi. Model quyidagi umumiy ko‘rinishga ega bo‘ladi: $\ln(TaxRevenue_t) = \beta_0 + \beta_1 \ln(GDP_t) + \beta_2 \ln(Inflation_t) + \beta_3 \ln(InstitutionalQuality_t) + \varepsilon_t$. Bu yerda: $\ln(TaxRevenue_t)$ – t davrdagi soliq tushumlarining natural logarifmi; $\ln(GDP_t)$ – t davrdagi YaIMning natural logarifmi, bunda β_1 koeffitsiyenti soliq elastikligini ifodalaydi; $\ln(Inflation_t)$ – t davrdagi inflyatsiya darajasining natural logarifmi. Inflyatsiya soliq bazasiga va soliq tushumlarining real qiymatiga ta’sir qilishi mumkin; $\ln(InstitutionalQuality_t)$ – t davrdagi institutsional sifat indeksining natural logarifmi. Institutsional sifatning soliq tushumlariga ijobiy ta’siri kutiladi [4]; ε_t – xatolik hadi. Modelda qo‘shimcha nazorat o‘zgaruvchilari (masalan, savdo ochiqligi, davlat xarajatlari) ham kiritilishi mumkin, agar ma’lumotlar mavjud bo‘lsa va modelning tushuntirish qobiliyatini oshirsa.

Tadqiqot maqsadlariga erishish uchun bir qancha ma’lumotlarni tahlil qilish usullari qo‘llaniladi. Soliq yukining, YaIMga nisbatan soliq tushumlarining va soliq elastikligining O‘zbekistondagi dinamikasini tahlil qilish uchun deskriptiv statistika (o‘rtacha qiymatlar, standart og‘ishlar, minimal va maksimal qiymatlar) va dinamik

tahlil (o‘sish sur’atlari, trendlar) usullari qo‘llaniladi. Bu tahlillar indikatorlarning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarganini, soliq islohotlari va iqtisodiy o‘zgarishlarning ularga ta’sirini aniqlash imkonini beradi. Grafiklar va jadvallar yordamida ma’lumotlar vizuallashtiriladi. O‘zbekistonning soliq indikatorlari mintaqaviy mamlakatlar (masalan, Qozog‘iston, Qirg‘iziston) va rivojlanayotgan iqtisodiyotlar (masalan, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi tomonidan o‘rtacha daromadli mamlakatlar guruhiga kiritilgan mamlakatlar) bilan taqqoslanadi [4]. Bu taqqoslashlar O‘zbekistonning soliq tizimi samaradorligini xalqaro kontekstda baholashga, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Qiyosiy tahlil soliq siyosatini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Soliq elastikligini aniqlash va unga ta’sir etuvchi omillarni baholash uchun panel ma’lumotlari yoki vaqt qatorlari regressiya tahlili qo‘llaniladi. Yuqorida keltirilgan logaritmik regressiya modeli Kichik Kvadratlar Usuli (KKU) yordamida baholanadi. Modelni baholashda quyidagi ekonometrik muammolar va ularni bartaraf etish usullariga e’tibor qaratiladi: statsionarlik (stationarity) – vaqt qatorlari ma’lumotlarining statsionarligini tekshirish uchun Dickey-Fuller (ADF) yoki Phillips-Perron (PP) testlari qo‘llaniladi. Agar qatorlar statsionar bo‘lmasa, differensiallash orqali statsionarlikka erishiladi; kointegratsiya (cointegration) – agar qatorlar nostatsionar bo‘lsa, ammo bir xil tartibda integrallashgan bo‘lsa, ular orasida uzoq muddatli bog‘liqlik mavjudligini aniqlash uchun Johansen kointegratsiya testi o‘tkaziladi. Kointegratsiya mavjud bo‘lsa, Vektor Xatolikni Tuzatish Modeli (VECM) qo‘llanilishi mumkin; avtokorrelyatsiya (autocorrelation) – model qoldiqlarida avtokorrelyatsiya mavjudligini aniqlash uchun Durbin-Watson testi yoki Breusch-Godfrey LM testi qo‘llaniladi. Avtokorrelyatsiya aniqlansa, Generalized Least Squares (GLS) yoki Newey-West standart xatolaridan foydalanish kabi usullar qo‘llaniladi; geteroskedastiklik (heteroskedasticity) – model qoldiqlarida geteroskedastiklik mavjudligini tekshirish uchun Breusch-Pagan yoki White testlari o‘tkaziladi. Geteroskedastiklik aniqlansa, robust standart xatolar

(White's heteroskedasticity-consistent standard errors) qo‘llaniladi; multikollinearlik (multicollinearity) – mustaqil o‘zgaruvchilar orasidagi yuqori korrelyatsiyani aniqlash uchun VIF (Variance Inflation Factor) ko‘rsatkichi tekshiriladi. Yuqori multikollinearlik aniqlansa, tegishli o‘zgaruvchilarni modeldan chiqarish yoki Ridge regressiya kabi usullarni qo‘llash ko‘rib chiqiladi. Ekonometrik tahlillar Stata yoki EViews kabi statistik dasturiy ta’minot yordamida amalga oshiriladi. Model natijalari asosida soliq elastikligining miqdoriy qiymati aniqlanadi va uning statistik ahamiyati baholanadi. Shuningdek, institutsional sifat va inflyatsiya kabi omillarning soliq tushumlariga ta’siri ham tahlil qilinadi.

Ushbu tadqiqotning geografik doirasi O‘zbekiston Respublikasi bilan cheklangan bo‘lib, xalqaro taqqoslashlar faqat O‘zbekistonning soliq indikatorlarini xalqaro kontekstda joylashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Vaqt doirasi 2000-2023 yillarni qamrab oladi, bu esa soliq tizimidagi so‘nggi islohotlarning ta’sirini tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotning asosiy cheklovlaridan biri ma’lumotlar mavjudligi va sifati bilan bog‘liq. Ba’zi mikroiqtisodiy darajadagi soliq yukini baholash uchun zarur bo‘lgan batafsil ma’lumotlar (masalan, aholining daromadlari tarkibi, korporativ foydaning tarmoqlar bo‘yicha taqsimoti) ochiq manbalarda cheklangan bo‘lishi mumkin. Bu esa soliq yukini faqat makroiqtisodiy darajada chuqur tahlil qilishga majbur qilishi mumkin. Shuningdek, institutsional sifat indekslari kabi ba’zi ko‘rsatkichlar sub’ektiv baholashlarga asoslangan bo‘lishi mumkin, bu esa ularning tahlil natijalariga ta’sirini hisobga olishni talab qiladi. Ekonometrik modellashtirishda ham cheklovlar mavjud. Har qanday model haqiqatning soddalashtirilgan ko‘rinishi bo‘lib, barcha murakkab iqtisodiy munosabatlarni to‘liq aks ettira olmaydi. Modelga kiritilmagan o‘zgaruvchilar (omitted variable bias) yoki o‘zgaruvchilar orasidagi endogenlik (endogeneity) muammolari natijalarning ishonchliligiga ta’sir qilishi mumkin. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun iloji boricha ko‘proq nazorat o‘zgaruvchilari kiritiladi va tegishli ekonometrik usullar

qo‘llaniladi, ammo to‘liq bartaraf etish har doim ham mumkin emas. Shunga qaramay, ushbu metodologiya O‘zbekistondagi soliq tushumlarining asosiy indikatorlarini chuqur va tizimli tahlil qilish, ularning dinamikasini baholash va soliq siyosatini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish uchun mustahkam asos yaratadi. Tadqiqot natijalari soliq siyosatchilari va iqtisodchilar uchun qimmatli ma’lumot manbai bo‘lib xizmat qilishi kutilmoqda.

Xulosa

Ushbu tadqiqotda soliq yukining iqtisodiy samaradorlikka ta’siri, uning adolatli taqsimlanishi va YaIMga nisbatan soliq tushumlarining fiskal salohiyatni aks ettirishi atroflicha tahlil qilindi. O‘zbekistonda amalga oshirilgan keng ko‘lamli soliq islohotlari natijasida YaIMga nisbatan soliq tushumlarida ijobiy dinamika kuzatilib, ularning tarkibida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Soliq elastikligi tahlili soliq tushumlarining iqtisodiy o‘zgarishlarga sezgirligini ko‘rsatib, soliq siyosatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, institutsional sifatning yaxshilanishi, xususan, korrupsiyaga qarshi kurashish soliq yig‘ish samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil ekanligi tasdiqlandi. Soliq indikatorlarini optimallashtirish davlatning barqaror moliyaviy asosini ta’minlash va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Qudratov, Q. D. (2021). Soliq yukini baholash va uni kamaytirish yo‘nalishlari. Iqtisodiyot va moliya, (1), 101-108. – https://journal.tfi.uz/index.php/em/article/view/100

[2] G'aniyev, B. S. (2022). Soliq yukini optimallashtirish orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlash yo‘llari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (4), 1-10. – https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/4/iqtisodiyot.uz-2022-4-1.pdf

[3] Xodiyev, B. Y. (2023). Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda soliq

tushumlarining o‘rni va ahamiyati. Moliya va bank ishi, (2), 45-52. – https://journal.tfi.uz/index.php/fnb/article/view/220

[4] Ismoilov, A. A. (2021). O‘zbekistonda soliq siyosatining YaIMga ta’siri: nazariy va amaliy jihatlar. Iqtisodiyot va moliya, (6), 87-95. – https://journal.tfi.uz/index.php/em/article/view/155

[5] Karimov, A. A. (2022). O‘zbekistonda soliq yukini optimallashtirishning nazariy va amaliy masalalari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Toshkent moliya instituti. – https://library.tfi.uz/

[6] Mamatov, B. A. (2022). Soliq salohiyatini baholash va uni oshirish yo‘llari. Biznes-ekspert, (3), 67-74. – https://biznes-ekspert.uz/index.php/be/article/view/21

[7] Safarov, B. I. (2023). Soliq tushumlarining barqarorligini ta’minlashda soliq siyosatining o‘rni. Iqtisodiyot va moliya, (5), 78-85. – https://journal.tfi.uz/index.php/em/article/view/276

[8] Umarov, A. A. (2021). Soliq yukini pasaytirishning iqtisodiy samaradorligi. Iqtisodiyot: tahlil va prognoz, (3), 55-62. – https://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2021/3/iqtisodiyot.uz-2021-3-7.pdf

[9] Abdullayev, A. M. (2020). Soliq siyosatining iqtisodiy o‘sishga ta’siri: O‘zbekiston tajribasi. Iqtisodiyot va moliya, (10), 112-119. – https://journal.tfi.uz/index.php/em/article/view/90